

UGRAI JÁNOS

Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók

*A különválás strukturális feltételeinek körvonalazódása a 19. század első felében**

A nemzetközi szakirodalom tanulságai szerint a lelkészi és a tanári hivatás egyaránt a legkorábban professzionalizálódó szakmák egyike.¹ Közismert, részletesen leírt folyamat az eredetileg egyházi szolgálattevők által betöltött, a mindennapokra egyre nagyobb befolyással bíró tanári és tanítói feladatkörök fokozatos távolodása az egyháztól s különülésük a lelkészi feladatkörtől, illetve a felsőbb oktatásban és a kisebb iskolákban aktív tanárok és tanítók egymáshoz képest is végbemenő differenciálódása.²

A tanári professzionalizáció mellett a szekularizálódó társadalmon belül a lelkészképzés és a lelkészek kvázi munkapiaci logikában érvényesülő viselkedése, a karrierállomásaikat befolyásoló döntő tényezők, a munka világában való mozgásukat, magatartásukat meghatározó intézményes keretek is jól kutatható elemei ennek a kérdéskörnek – elsősorban a protestáns oldalon. Léteznek ugyan a katolikus klérus professzionalizációs jellemzőit felvető tanulmányok is,³ de a családalapítás, az egyenes ági örökítés, a polgári világhoz való közelebbi

* A tanulmány A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban című NKFIH (sz. 132451) projekt keretében készült. Ennek jegyében az eredeti kéziratot a kutatócsoport alaposan megvitatta, s kollégáim (főként Sasfi Csaba és Tátrai Viktor) megjegyzései alapján számottevő mértékben javult a szöveg minősége. A tanácsokat, felvetéseket köszönöm nekik.

¹ Bölling, Rainer: *Sozialgeschichte der deutschen Lehrer. Ein Überblick von 1800 bis zur Gegenwart*. Göttingen, 1983.; Titze, Hartmut: *Das Hochschulstudium in Preußen und Deutschland 1820–1944. Datenhandbuch zur deutschen Bildungsgeschichte. I/1*. Göttingen, 1987.; Janz, Oliver: *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850–1914*. Berlin – New York, 1994.; Schorn-Schütte, Luise: *Evangelische Geistlichkeit in der frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühmoderner Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel, der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig*. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 62. Gütersloh, 1996.

² A téma a hazai neveléstörténetesek körében is meglehetősen kedvelt: Németh András: *A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete a 18. században és a 19. század első felében*. Pedagógusképzés, 32. évf. (2005) 1. sz. 22–25.; Garai Imre: *A tanári elitképzés műhelye. A Bárány József Collegium története 1895–1950*. Budapest, 2016. 38–40.; Fízel Natasa: *A pedagógusprofesszió és a hazai kutatástörténeti előzmények*. Pedagógiatörténeti Szemle, 3. évf. (2017) 60–62.; Nóbik Attila: *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások dualizmus korában*. Szeged, 2019. 29–40. Más oldalról, sokféle szakma professzionalizációjának a kontextusában: Magos Gergely: *Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája*. Aetas, 32. évf. (2017) 2. sz. 138–157.; Keller Márkus – Kiss Zsuzsanna: *Hivatások autonómiája*. Replika, 119–120. sz. (2021.) 9–12.

³ Tackett, Timothy: *Priest and Parish in Eighteenth Century France. A Social and Political Study of the Curés in Diocese of Dauphiné 1750–1791*. Princeton, 1977.; Reinhard, Wolfgang: *Kirche als*

helyezkedés, a szerzetesrendekhez hasonló nagy és zárt szervezetek hiánya különösen protestáns relációban a lelkészek életvilágára könnyen lefordíthatóvá teszi a professziókkal kapcsolatos kérdéseket.⁴

Miközben Magyarország (és az ebben a tanulmányban nem érintett, sok tekintetben különutas fejlődést mutató Erdély) aránylag népes protestáns közösségekkel, kiterjedt gyülekezeti hálózattal rendelkezett, a lelkési és tanári professzionalizációs folyamatok igen sajátos körülmények között vették kezdetüket.⁵ Emiatt a vonatkozó tipikus professzionalizációs kutatásokhoz nem elegendő csupán az időhatárok kitolása: sokkal inkább egyedi módszerekre és helyenként jelentős kompromisszumokra van szükség.⁶ Az alábbiakban ennek az atipikus folyamatnak a főbb elemeit veszem számba. Majd arra keresem a választ, hogy mindez miként hathat az adott szakmák magyarországi professzionalizációs vizsgálataira.⁷

Mobilitätskanal der frühneuzeitlichen Gesellschaft. In: Schulze, Winfried (Hrsg.): *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität.* München, 1988. 333–351.; Götz von Olenhusen, Irmtraud: *Klerus und abweichendes Verhalten. Zur Sozialgeschichte katholischer Priester im 19. Jahrhundert: die Erzdiözese Freiburg.* Göttingen, 1994.; Dietrich, Tobias: *Klerus und Laien.* In: Pammer, Michael (Hrsg.): *Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum.* Band 5. Paderborn, 2007. 413–428.

- ⁴ Bigler, Robert M.: *The Social Status and Political Role of the Protestant Clergy in Pre-March Prussia.* In: Wehler, Hans-Christian (Hrsg.): *Sozialgeschichte Heute.* Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag. Göttingen, 1974. 175–191.; Greiffenhagen, Martin (Hrsg.): *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte.* Stuttgart, 1984.; Schorn-Schütte, Luise – Sparn, Walter (Hrsg.): *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts.* Stuttgart–Berlin–Köln, 1997.
- ⁵ A tanulmányban a magyarországi reformátusok és evangélikusok viszonyaival foglalkozom, s róluk időnként egyszerűsítve protestánsokként beszélek. Tanulmányom egyik tanulsága az, hogy a hazai egyháztörténet közelébe sem jutott még annak, hogy akár a legfontosabb társadalom- vagy kultúrtörténeti kérdéseket illetően alapos összehasonlító vizsgálatot végezzen a különböző felekezetek sajátosságaira vonatkozóan. Még egyik felekezet sem rendelkezik a saját múltját problémacentrikus módon, illetve regionális összehasonlításban tárgyaló átfogó szintézisekkel sem. (Kétségtelen ugyanakkor, hogy római katolikus viszonylatban Bárh Dániel vagy Fedele Tamás, görögkatolikus viszonylatban Végshéő Tamás vezetésével igen biztató kutatások zajlanak – hosszabb távon nyilvánvalóan ilyen országos szintézisteremtő szándékkal. Református és evangélikus részről ezek a kutatói aktivitások még sokkal szórtabbak. Az egyháztörténeti kutatások szemlélő áttekintését kifejezetten egy probléma mentén lásd: Bárh Dániel: *Papok a 18. századi lokális közösségekben: attitűd, mentalitás, világkép.* In: Forgó András – Gózszy Zoltán [szerk.]: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században.* Pécs, 2019. 197–210.) Ennek megfelelően az alábbiakban a „protestáns” szóhasználat és témaválasztás bizonyos tekintetben kényszerűen leegyszerűsítő. Ezzel együtt fontosnak gondolom, hogy a professzionalizációs témakörben egyszerre beszéljek a két vezető protestáns felekezetről – annak dacára, hogy a felvilágosodás- és reformkori evangélikus egyház történetéről összehasonlíthatatlanul kevesebbet tudunk, mint a reformátusok szintén hiányosan feltárt múltjáról. További kutatások feladata a két felekezet szellemi vezetői körében lezajlott professzionalizációs folyamatok összevetése, árnyalt és szisztematikus összehasonlítása – ehhez azonban előzőleg még egyháztörténeti alapkutatásokat is el kell végezni.
- ⁶ Ez egybecseng Keller Márkus hangsúlyos tézisével, miszerint a magyarországi tanárok professzionalizációja elsődlegesen nem megkésett volt, hanem inkább más. Keller Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–poros összehasonlításban.* Budapest, 2010. 269–271. Más kérdés, hogy ez a másság végső soron mégiscsak eredményezett megkésettiséget is.
- ⁷ A tanulmányban a magyarországi evangélikusokról és reformátusokról lesz szó. A két felekezet és egyház természetesen számottevő különbségek mentén is leírható, ezekkel azonban ezúttal csak

Néhány szó különös közjogi helyzetről

Bár a Buda török uralom alóli felszabadítását követő száz évben állandósultak az udvar által ösztönzött katolizálási törekvések, azok a protestánsok kiűzését, áttérését vagy – például a csehországihoz fogható – elnémitását nem érték el. A „vértelen ellenreformáció” idején a hazai protestánsok nemcsak életben maradhattak, hanem szervezett kereteiket is megőrizhették.⁸ A törvény által engedélyezett helyeken tarthattak fenn templomot, iskolát. Működtehetek gimnáziumokat és akadémiákat, ám az ország egyetlen egyeteme megmaradt markánsan katolikus jellegűnek. Így a teljes értékű felsőoktatás céljából a peregrináció jelentősége kiemelkedő volt a számukra: csak így tudták biztosítani saját elitjük utánpótlását. A peregrinációt ugyanakkor nemcsak kényszerként, hanem lehetőségként is megélhették: naprakész kapcsolati hálót tartottak fenn a nyugat-európai tudósokkal, s importálni tudták a legújabb tudományos eredményeket, filozófiai-politikai stb. nézeteket.⁹ Ez kulturális előnyt és sikerélményt biztosított a számukra a jobbára a saját egyetemükre bezárkózó, egzisztenciális nyugalomban élő, a Habsburg-kormányzathoz sokkal lojálisabb katolikusokkal szemben. Ezért akkor sem siettek a pesti egyetemre, amikor az már megnyílt a számukra.¹⁰

II. József türelmi rendelete révén a protestánsok jogilag csaknem egyenrangú polgárai lettek az országnak,¹¹ mégis bizonyos értelemben kívülállók maradtak. Nemcsak egyenjogúságot nyertek ugyanis, hanem majdnem korlátlan autonómiát, s egyházi életüket, tanügyeiket önállóan irányíthatták. Döntéseiket az uralkodó pusztán tudomásul vette. Cserébe mindenféle állami támogatásról lemondtak, s ily módon az önállóságuk a teljes körű önfenntartás, önfinanszírozás kényszerével párosult.¹²

A „protestáns aranyzabadságnak” ez a modellje lényegében ismeretlen volt a 19. századi Európában. A kisebbségben élő protestánsok ugyanis sehol nem rendelkeztek ilyen széles mozgástérrel – és egyáltalán: a legtöbb európai ország vallásilag úgy homogenizálódott, hogy a kisebbségben ragadt felekezetek sehol nem értek el 10–15%-os társadalmi súlyt. A döntően protestáns térségekben pedig az állammal szoros szövetségben, helyenként szimbiózisban alakították életüket. Ily módon pedig az államegyházi logikának megfelelően az állammal párhuzamosan vagy azzal karöltve bürokratizálódtak az egyházi intézmények, struktúrák.¹³

kifejezetten a témánkat illetően foglalkozom – a tételes egyháztörténeti fókuszú összehasonlítással még adós a magyarországi szakirodalom.

⁸ A „vértelen ellenreformáció” századának a megítélése máig rendkívül kérdéses a protestáns egyháztörténetírás számára. Jól példázza ezt a korszakot értelmezni óhajtó legújabb konferencia és kötet sokszínűsége, eklektikussága: Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció. Reformáció öröksége 2.* Budapest, 2020.

⁹ Szögi László: *A magyarországi egyetemtörténet-írás eredményei és feladatai.* Per Aspera ad Astra, 4. évf. (2017) 1-2. sz. 166–185.

¹⁰ A pesti egyetemről való tartózkodás a reformátusok körében maradt tartósabb. Ennek hatásait, a peregrináció visszaszorulásának kulturális okait és következményeit még további kutatásoknak kell vizsgálniuk.

¹¹ Megmaradt ugyan a jogi megkülönböztetés néhány szimbolikus eleme, s ez időnként komoly lokális feszültségekhez, túlkapásokhoz, szabálysértésekhez vezetett. Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyarországi protestantizmus.* Budapest, 1939.

¹² Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830.* Budapest, 2007.

¹³ Janz, Oliver: *Kirche, Staat und Bürgertum in Preussen. Pfarrhaus und Pfarrerschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert.* In: Schorn-Schütte, Luise – Sparr, Walter (Hrsg.): *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts.* Stuttgart–Berlin–Köln, 1997. 128–147.

Kérdés, hogy mikorra datáljuk itthon ennek az „aranszabadságnak” a végét. Kínálja magát a lehetőség, miszerint az 1849. évi bukást tekintsük szakaszhatárnak. Ezt magyarázza, hogy Bécs az 1850-es évtizedben újult erővel támadta a különböző közösségek autonómiáját. Ám ez a nehéz helyzetbe kerülő protestánsokból elsőként épp azokat a reakciókat, magatartásmintákat váltotta ki, amelyek az „aranszabadság” logikájából fakadtak. Céljuk az 1848 előtti jogi állapot visszaállítása volt, s jórészt az ennek reményében bevetett eszközök is a reformkori megoldásokat idézték: nemcsak az állammal fordultak szembe, hanem egy ideig folytatták az egymástól való elszigetelődés, a sokféle különutak bejárásának a taktikáját is.

Talán épp a kormányzati oktatási reformprogram, az *Entwurf* sokkja, az autonómia durva megkérdőjelezése alakíthatta át valamikor a pátensharc folyamán az alkalmazkodási stratégiájukat. Mivel a kérdés összefügg a professzionalizációs folyamatokkal, a tanulmányom végén még kitérek ennek legfőbb elágazásaira. E ponton csak jelzem: valahol az 1850-es évek végén határozott irányváltás jeleire bukkanhatunk a protestánsok igazodásában, az alkalmazott eljárásokban, egymáshoz fűződő viszonyukban – és a végső soron számukra sikeres pátensharc után az állam modernizációs törekvései iránt mutatott viselkedésükben is.

Az egyházszerveződés sajátosságai – avagy a professzionalizáció lassítása

A „protestáns aranszabadság” ideje kapcsán valójában túlzó leegyszerűsítés „protestánsok”-ról, de még „protestáns egyházak”-ról is beszélni. A porosz példa nyomán az 1840-es években, majd később is felmerülő uniótörekvések dacára nemhogy nem jött létre az evangélikusok és a reformátusok között valamiféle egység, de az egyes felekezeteken belül is határozott törésvonalak húzódtak.¹⁴ A reformátusok 1881-ig nem rendelkeztek országos szervezettel. Jóllehet az egységesítés csaknem állandó napirendi témává vált a kálvinisták diskurzusában, s egy ilyen egyetemes konvent formális létrehozására az 1791. évi budai református zsinat kísérletet is tett, a törekvés zátonyra futott. A 19. század végére vált tarthatatlanná a közös ügyek korábbi – sokszor archaikus-anarchikus – eljárásrendje. Ekkor a debreceni egyetemes zsinat hozta létre az öt egyházkerületet – tehát az erdélyi részeket is – tömörítő Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházat.¹⁵

Az evangélikus egyházigazgatás egyébként valamivel egyégesebben, centralizáltabban működött, mint a református. Különösen a Béccsel szembeni jogbiztosítás érdekében, a vallássérelmi ügyekben jártak el összeszedettebben, egységes erőt felmutatva. Az 1790-es években szinte minden esztendőben két-háromtucatnyi különböző irat született vegyes házasságokra, áttérés nehezítésére, evangélikusoktól a katolikus pap fizetésére megkövetelt összegekre, vegyes házasságban született gyermekek reverzálására stb. nézve.¹⁶ Közel negyven évvel később, 1829-ben – a forrásokban olvasható kifejezéssel élve – lutheránus „*vezéremberek*” terjesztették egyenként a véleményüket a kancellár elé újabb vallássérelmi ügyekben. Már pusztán a „*vezérember*” elnevezés is bizonyos egyetértésre utal felekezeten belül, emellett pedig e vélemények megíratása, összegyűjtése s egyben való Bécsbe juttatása is az

¹⁴ Kertész Botond: *Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években*. Protestáns Szemle, 59. évf. (1997) 4. sz. 257.; Szász Lajos: *A protestáns uniómozgalom története a dualizmus korszakában*. Egyháztörténeti Szemle, 18. évf. (2017) 4. sz. 5–11.

¹⁵ Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Budapest, 1996. 123–124.

¹⁶ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL). Archivum Generalis Ecclesiae (a továbbiakban: AGE). Ic. 8-9.

összehangoltság jelentős, a reformátusoknál nem tapasztalható szintjét sugallja.¹⁷ Azt, hogy az egységes fellépés terén az evangélikusok jóval előrébb tartottak, mint a reformátusok, egyszerre illusztrálja s egyben erősítette is a tény, miszerint a lutheránusok 1788-tól folyamatosan rendelkeztek egyetemes világi felügyelővel. Az azonban, hogy csak világi felügyelőt választottak a négy szuperintendencia fölé, papi vezetőt nem, az egyházkerületek fölötti szint hatáskörét egyben korlátozta is a jogbiztosítás és az egyéb kérdések koordinációjára. A négy egyházkerület fölötti törvényes erővel csupán az 1891-től működő Országos Evangélikus Egyházegyetem rendelkezett.¹⁸

Az egyház belső viszonyait mindkét felekezet esetében egyházkerületi szinten elkülönülve irányították, alakították. Az egymástól tisztos távolságot tartó evangélikus és református egyházkerületeken belül is eltérő erőviszonyok alakultak ki. Miközben a Tiszántúli Református Egyházkerület megkérdőjelezhetetlen, a helyi-térségi folyamatokat messzemenően meghatározó központja volt Debrecen, a dunántúli református szuperintendenciában vagy az evangélikus kerületekben rendszeresen előfordultak még az egyházkerületi székhely kapcsán is kibontakozó viták. A csak 1731-ben megalakuló Tiszáninneni Református Egyházkerület a 18. század folyamán csekély hatást tudott gyakorolni a püspöki hatalomhoz nem szokott esperesekre.¹⁹ Még az 1790-es években is előfordult, hogy egyidejűleg állt a tiszáninneni egyházkerület élén gyenge kezű, idős szuperintendens és világi főgondnok, miközben az esperesek egymástól független, önálló gyakorlatot igyekeztek folytatni.²⁰ A viszonyokra jellemző, hogy a messze legtekintélyesebb tiszántúli püspök is visszatérően küzdött az észak-tiszántúli vagy a viharsarki perifériák rugalmas elszakadási vagy legalábbis távolodási ambícióival.²¹

A református egyházkerületek között nemcsak a koordináció, hanem a kapcsolattartás is laza volt és töredékes.²² Az evangélikusok valamivel előrébb jutottak a koordinációban. Főleg az oktatás tartalmát érintően értek el eredményeket: Schedius Lajos 1806-ban olyan tantervet dolgozott ki, amely a *Ratio Educationis* egységesítő szellemiségében igyekezett iskolaszervezeti és tartalmi síkon egyaránt közös nevezőt meghatározni az iskolák számára. A Schedius-féle *Systema* ugyan nem valósult meg, de jó alapot biztosított az 1830-as évekbeli tantervi törekvések számára. Ez utóbbiak pedig már meghozták gyümölcsüket, szintén Schedius aktív közreműködésével 1842-ben elfogadták az evangélikusok oktatási

¹⁷ EOL. AGE. Iib. 5., 28. Ilyen „vezérember”-nek számított Schedius Lajos, Péchy Imre, Tihanyi Tamás, Szilassy József, br. Prónay Sándor, Izsák Sámuel, br. Podmaniczky Károly, Ambrózy Lajos, gr. Teleki József, Radvánszky Antal.

¹⁸ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 109–110.

¹⁹ Erről Óri Fülep Gábor tiszáninneni szuperintendens is meglepő nyíltsággal szól egykorú feljegyzésében. Vö. Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület első szuperintendensei. Óri Fülep Gábor egykorú feljegyzései*. *Historia Ecclesiastica*, 11. évf. (2020) 1. sz. 239–240.

²⁰ Ugrai: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület első szuperintendensei*, 242–243.

²¹ Hegyi Ádám: „... a bé küldött informationak véliünk való nem közlése...” *Információk akadozása és terjesztése a békési református egyházmezejében a 18–19. század fordulóján*. Jelkép, 2014. 3. https://communicatio.hu/jelkep/2014/3/hegyi_adam.htm (Utolsó letöltés: 2021. szept. 27.)

²² Már-már tragikomikus, ahogy például az erdélyi reformátusokkal való, elvileg minden magyarországi egyházkerület által fontosnak tartott kapcsolatépítés zátonyra futott a kommunikáció elégtelensége és a valóban kitartó szándék hiánya miatt. Ugrai János: *Nyitottság – zártság. A sárospataki kollégium 19. századi erdélyi kapcsolatairól*. In: Kulcsár Árpád (szerk.): *Reformáció 500. A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5-6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*. Nagyvárad–Komárom, 2018. 135–146.

szabályzatát, a zayugróci tantervet.²³ Az evangélikusok körében már 1807-ben felmerült a felsőbb oktatás összehangolása és a líceumok célzott profiltisztítása. A sárosi egyházmegye előterjesztése szerint Lőcsén a filozófiai, Késmárkon a jogi, Eperjesen pedig a teológiai tagozat erősítésére koncentrálhattak volna.²⁴ A tervnek persze az egyházmegyén kívül nem volt meg a kellő támogatása, s végül a megállapodásból és a munkamegosztásból nem lett semmi – évtizedek múlva aztán épp a sárosi kollégium, az eperjesi nőtt mindegyik társintézmény fölé. Ezzel együtt jelzésértékű, hogy az evangélikusok körében már a 19. század elején felmerült a szinergiák összehangolásának az igénye.²⁵

A református iskolázás ekkoriban még jelentősebb különbségeket mutatott. A három hagyományos iskolaközpont (Debrecen, Pápa, Sárospatak) határozottan elkülönült egymástól. A kollégiumok saját partikulahálózatot működtettek, s egymástól független szerkezeti és tartalmi jellemzők mentén folytatták az oktatást. Így rész-iskolarendszereket képeztek, amelyek között nehéz volt az átjárás. Elkülönülésük nemcsak a tananyag vagy a kisiskolahálózat, hanem az intézmények finanszírozási háttere és társadalmi bázisa kapcsán is megmutatkozott.²⁶ A kollégiumok között az átjárás, a közvetlen egymásra hatás mértéke minimális, az elszigetelődés viszont majdnem teljesen sikeres volt. Egy százalékot nem érte el azoknak a 19. század első felében aktív tiszáninneneni lelkészeknek az aránya, akik Debrecenben tanultak. Ugyanígy szinte esélytelen volt a tiszántúli érvényesülésre az, aki Sárospatakon szerzett lelkészi végzettséget.²⁷ Hasonló jelenség figyelhető meg a professzorok és középiskolai tanárok körében: az 1781–1860 között a két kollégiumban szolgáló 103 tanár közül csak kettő született a rivális kollégium vonzáskörzetében. Ez teszi különösen érvényessé a Kovács I. Gábor által „felekezeti-művelődési alakzatként” leírt jelenséget, miszerint az egyazon felekezethez tartozó, aránylag közel élő hívek is sajátos térbeli tagolódásmintázat szerint különülhettek el, s alakíthattak ki kulturálisan is számottevő különbségek mentén leírható sajátos miliót.²⁸ A pápai kollégium ebből az elzárkózási logikából valamelyest „kilógott”, mivel a II. József-kori újraszerveződés során bizonyos mértékig rá volt kényszerülve a másik két szellemi centrummal való kapcsolatra. Ugyanakkor a pápai törekvések is elsődlegesen az autonóm, zárt működésmódra irányultak, a Debrecennel vagy Sárospatakval való együttműködés csak szükség esetén valósult meg.

Intézmények mint a struktúrák konzerválói

A 19. század közepéig a protestáns kollégiumok megmaradtak a hagyományos szerveződés keretei között. Nemhogy nem merült fel a tanárképzés kérdése, de a gimnáziumban időnként még a felnőtt állandó tanárok alkalmazása is komoly nehézségekbe ütközött, visszatérően

²³ Szelényi Ödön: *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig különös tekintettel a középiskolákra. A reformáció négy százados jubileumára.* Pozsony, 1917. 99–102.

²⁴ Hörk József: *A Sáros-Zempléni Ev. Esperesség története.* Kassa, 1885. 163–164.

²⁵ A római katolikusok oldalán magától értetődő volt ez a szempont: Miskolc katolikus oktatási központtá emelését épp az az érseki megfontolás akadályozta, miszerint nem kívántak Eger és Kassa iskolavárosi és egyházi központi erejének belülről konkurenciát állítani. Szelestei N. László: *A miskolci minoriták iskolájának gimnáziummá alakításáról.* In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXV–XXXVI. Miskolc, 1997. 800–808.

²⁶ Ugrai: *Önállóság és kiszolgáltatottság*, 101–106., 122–126.

²⁷ Ez alól épp azok az észak-tiszántúli határvidékek képeztek kivételt, amelyeknek az irányítása időnként komoly gondot okozott a tiszántúli püspököknek.

²⁸ Kovács I. Gábor: *Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje.* Magyar Tudomány, 180. évf. (2019) 6. sz. 804–812.

előfordult, hogy idősebb deákok ideiglenes megbízásával kellett biztosítani a szükséges tanerőt. Miközben a porosz oktatási reform révén a század elejétől a szaktanári rendszer bevezetéséről s annak feltételeiről szólt a vita – egy ilyen kísérletre Ausztriában is sor került²⁹ –, a protestáns kollégiumok és líceumok még a felnőtt osztálytanári szisztéma működtetésére sem voltak stabilan alkalmasak.

A lelkészképzés ennél persze jobb állapotban volt: a kollégiumok, líceumok első számú funkciójukként a lelkészi utánpótlást mindvégig céltudatos módon biztosították. Ez azonban továbbra is a személykultúrára alapozott szervezeti működés jegyeit hordozta magán: az akadémiai tagozatokon messzemenően attól függött az oktatás (akár a tantárgyi struktúráig bezárólag), hogy épp milyen felkészültségű és szellemiségű professzor tanított ott. A lelkész-válás formális szakaszhatárai is elmosódnak: miközben ismerünk utalásokat arra, hogy a rector-professzorok felvételi elbeszélgetést tartottak a deákok számára, illetve a kollégiumba belépő, ott továbbtanulók korábbi bizonyítványait megvizsgálták, vagy épp mind inkább rögzült a felszentelés előtti személyes szakmai megvizsgálás rituáléja, ezek továbbra is kevésbé formalizált, írásban alig-alig rögzített események voltak.³⁰ Az intézményen belül kialakulhatott mindenke valamennyi által átlátott rendszere, de úgy tűnik, hogy mindent utólag rekonstruálni szinte lehetetlen.³¹ Ehhez hasonlóan az intézmények közötti koordinációnak, a lelkészképzés egységesítésének a jeleire sem bukkantunk. Így a szó oktatásméleti értelmében ez nem is igazán volt még képzés – sokkal inkább a puhább, rugalmasabb (s ennek megfelelően a professzionalizáció kritériumainak kevésbé megfelelő) lelkésznevelésnek felel meg.

A lelkésznevelés mindenkori volumenének, az oktatásban résztvevők és az azt elvégzők számának meghatározását más strukturális kötöttségek is akadályozzák. A tanulmányokhoz széles körben hozzátartozott a néhány évig tartó falusi tanítóskodás, valamint jóval szűkebb körben a peregrináció. Bár mindkettő sokakra kiterjedt, mindkettő kihagyható is volt. Ráadásul az ideálisnak tekintett két-három évnél rövidebb és hosszabb is lehetett mindkét felkészülési forma. Főleg a tanítóskodás miatt vált szabálytalanná a lelkésznek tanulók tanulmányi pályája: a rectoriára kikerülő oskolamester sokszor meg is ragadt ebben a pozícióban,

²⁹ Erről részletes szakirodalmi hivatkozással lásd: Ugrai János: *Érvek és érdekek hálójában. Vita Bécsben a szaktanári rendszer bevezetéséről*. Magyar Pedagógia, 110. évf. (2010) 1. sz. 35–52.; Keller Márkus: *A kelet-közép-európai változat. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. században Magyarországon*. Korall, 11. évf. (2011) 42. sz. 103–106.

³⁰ Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*. Debrecen, 1964.; Hegyi Ádám: „...hogya a maga munkája helyett a másét mondotta el...” *A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen a XVIII. század végén*. Fons, 21. évf. (2014) 4. sz. 431–459.; Köblös József: *Exmissió, ordináció, konszekráció. A lelkészi hivatal elnyerésének lépései a Dunántúli Református Egyházkerületben a XVII–XVIII. században*. Acta Papensia, 16. évf. (2016) 1–2. sz. 63–156. Ennek és a következő lábjegyzetnek az összeállításához és a hozzájuk kapcsolódó megállapítások megfogalmazásához Hegyi Ádám és Tóth Levente nyújtott értékes segítséget.

³¹ Ismerünk kéziratban fennmaradt – esetleg többek kezén is forgó – jegyzeteket, kidolgozott vizsganyagokat. Hegyi Ádám személyes közlése például, hogy a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium könyvtára FQ 45 jelzet alatt számon tart egy kéziratot „Azok a kérdések kidolgozva, melyekből a predikátorságra ki bocsátandó, és fel szentelendő személyek meg vizsgálatnak” címmel. Az ilyen források viszont kifejezetten ritkák, s a hozzájuk kapcsolódó vizsgakérdések sem kutathatók fel könnyedén. Ez nem jelenti azt, hogy ne foglalkoztak volna az előjárók rendszeresen a különböző vizsgák, tanulmányi és pályaszocializációs szakaszhatárok minőségi kritériumaival, csupán ezek még hagyományos, holisztikus felfogású, a professzionalizáció klasszikus jegyeit kevésbé magukon viselő kísérletek voltak.

s ilyenkor abbamaradtak a lelkészi tanulmányok.³² De az is bevett eljárás volt, hogy a kollégiumi tanulmányok egy bizonyos pontján két-három évre távozott a tógátus, majd visszatérése után a tanítói évek beszámításával kettővel-hárommal magasabb évfolyamon folytatta stúdiumait.

Összességében tehát a korabeli magyarországi protestáns lelkészképzést egy olyan többlépcsős és több helyszínre (iskolai kurzusok, tanítóskodás, peregrináció) kiterjedő folyamatként írhatjuk le, amelynek két fontos szakasza is elhagyható, lerövidíthető, netán megnyújtható volt. És még a kollégiumi évek számát sem vették kőbe. Ily módon a lelkészképzésnek a kibocsátási kapacitása utólag is nehezen mérhető fel: lényegében nem értelmezhető „az adott évben végzetek” kifejezés. Sokkal inkább beszélhetünk e tanulmányi szabályszerűtlenségek folytán az „adott évben pályakezdőként megjelenők” csoportjáról.

A képzésnek ez a rendezetlensége, archaikus jellege megnövelné a professzionalizációs kutatásban a már pályán lévő lelkészek vizsgálatának a súlyát – amennyiben nem hasonló viszonyokkal találkozánk a pályafutás fontos szakaszainak szabályozását illetően is. Úgy tűnik, a legerőteljesebben szabályozott elem a lelkészjelölt pályakezdők beengedése volt a papi rendbe. Itt egyfajta zárt szám törvénye uralkodott: csak a ténylegesen üres álláshelyek számával megegyező mennyiségben engedték felszentelni a pályakezdőket az egyházi előjárók. E ponton a hatáskörök is egyértelműek voltak: az egyházkerületi gyűléseken lehetett a papi rendbe bebocsátani valakit. Itt ritkán felbomló, teljes konszenzus jeleire bukkanhatunk, amit értelmezhetünk professzionalizációs jelenségként is: az azonos hivatást már gyakorlók egységes fellépését a munkapiac belülről történő lezárására.³³

Miközben a lelkészek saját körük határvonalát határozottan meghúzták, a körön belüli mozgások szabályozásában kevesebbre jutottak. Az álláshelyek elosztása, a javadalmazás és az öreg, illetve beteg szolgálattevőkről való gondoskodás három olyan tényező volt, ahol a 19. század közepéig legfeljebb csak szolid elmozdulás nyomaira bukkanhatunk.

A lelkészek álláshelyek közötti mozgásában keveredtek az önkéntes, az anarchikus és a felsőbb hatóságok részéről érvényesülő szabályozott elemek. A szolgálattevők körül kialakuló konfliktusok szinte mindegyike visszavezethető arra a sajátos jogviszonyra, amely a kvázi munkaadói és munkairányítói szerepkört betöltő gyülekezet és a neki meglehetősen kiszolgáltatott tisztségviselők között feszült. A lekipásztornak (és segítőinek) a kiszolgáltatottsága a valláserkölcsi és egyházfegyelmi normákat, valamint az egyházszerveződés bürokratizálódási mechanizmusait egyaránt sértő jelenségekhez vezetett. Tradicionális jogok és szokások ütköztek egy egyre modernizálódó kor újszerű kihívásaival – új utak keresésére sarkallva ezzel a közösséget. Ennek jegyében egyre sürgetőbbé vált az egyházmegyei és -kerületi szinteken az újraszabályozás és a jogok, hatáskörök átcsoportosítása.

Az egyik legkomolyabb szakítópróbát a papválasztás körüli változások jelentették. A protestáns egyházak fontos jellegzetessége volt a gyülekezetek joga a papválasztásra, -marasztásra és -küldésre. A gyülekezeti autonómiát a reformáció kora óta szavatoló szokás

³² Egyesével kellene eldönteni, hogy az illető számára ez egyfajta zsákutca volt, vagy érdemeihez a legmagasabban méltó hivatal. A kérdésről részletesen lásd: Ugrai János: *Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája*. Korall, 15. évf. (2014.) 56. sz. 27–45.

³³ A 'lezárás' fogalom használatának, értelmezésének sokrétű lehetőségeiről lásd: Tátrai Viktor: *A closure fogalma az angolszász és a hazai szociológiában*. Replika, 119–120. sz. (2021) 55–66. Az általam leírt „lezárás” természetesen nem keverendő össze a kamarai jellegű össze- vagy kizárással, jóllehet eredményeiben nem sokban különbözik attól. Papp Viktor: *Panaszkultúra és önrendelkezési törekvések. A magyar ügyvédség autonómiájának dualizmus kori lehetőségei és korlátai*. Replika, 119–120. sz. (2021) 68–71.

megítélése azonban sohasem volt egyöntetű.³⁴ Az eredetileg a súlyos lelkészhiány miatt a papok előnyös pozícióját biztosító szokás a konszolidáció évtizedeiben az ő mozgásterüket szűkítette: kevéssé válogathattak a megbízásokban, s a gyülekezetüket sem bírhatták magasabb fizetésre, jobb bánásmódra.³⁵ Miközben a gyülekezet vezetői nemcsak az alkalmatlan lelkésztől tudtak könnyen megszabadulni, hanem torzsalkodni is.³⁶ A papmarasztás és -küldés joga tehát olyan hatalmi eszközt biztosított a közösségek vezetői számára, amely kiszámíthatatlanná tette egy-egy lelkész életpályájának, sorsának alakulását.³⁷

Nem véletlen, hogy e jog felülvizsgálatára számos előterjesztés született. A már említett budai zsinat a magyarországi reformátusok számára elvileg egységes szabályt alkotott: 1791-től csak háromévenként hívhattak az egyházközségek új lelkészt, méghozzá kizárólag egyházmegyei támogatással. A felsőbb hatóságnak mérlegelnie kellett, hogy a felek kellően megindokolták-e változtatási igényüket.³⁸ A zsinati szabály dacára megmaradtak azonban a nagy regionális különbségek: Erdélyben vagy a Dunántúlon már az 1770-es évek végén is halványult ez a sok-sok indulatot gerjesztő intézményes forma, a Békés megyei Gyulán csak az 1810-es évek végén szűnhetett meg a papmarasztás.³⁹ A tiszántúli egyházkerületben pedig

³⁴ A sok-sok vitát, viszályt kiváltó, helyenként „gyalázatos”-nak vagy „undok”-nak minősített jogszerű szokás pozitív oldalát is hangsúlyozza: Molnár Ambrus: *Nagyrabé falusi és egyházi önkormányzata a 18–19. században*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás. Rendi társadalom – polgári társadalom* 5. Gyula, 1994. 227–228.; Hella Ferenc: *Papmarasztás az erdélyi református egyházban*. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. 2. köt. Veszprém, 2001. 58–60. A gyalázatosnak minősítésre egy példa 1865–1866-ból: Zágonyi Á. Károly: *A nagytiszeletű beregi egyházmegye emlékkönyve*. Nyíregyháza, 2005. 120. Egyértelműen kártékonynak minősíti: Illyés Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban)*. Debrecen, 1941. 149.

³⁵ A papmarasztás-papválasztás gyülekezeti joga emellett az esperesi „túlhatalmat” ellensúlyozó biztosítékként is erősödött a kora újkorban. Egyébként ez a gyülekezeti jogosultság az evangélikusoknál erősebben érvényesült, mint a reformátusoknál. Szentpéteri Kun Béla: *A lelkészválasztás joga a magyarországi református egyházban*. In: És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és a dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából. Budapest, 1941. 437–439.; Szász Lajos: *A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. Adalékok és szempontok egy gyakran zaklatott viszony történetéhez*. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 178–195.

³⁶ A lelkészek, tanítók fegyelmetlenségei valós problémát jelentettek, tehát sokszor kifejezetten indokolt volt a velük szembeni eljárás. Illyés: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*, 78–86.

³⁷ A papmarasztás avitt jogából eredő káros következményeket illusztrálja Kósa László az egyébként kitűnő esperes, Szónyi Benjámín esetével, akitől egy erkölcsi bírálat, tehát kifejezetten egy lelkészi feladat teljesítése miatt váltak meg a hódmezővásárhelyiek a 18. század végén. Kósa László: *Protestáns egyházas szokások és magatartásformák*. In: Barna Gábor – Dömötör Tekla – Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VII: Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest, 1990. 462–464. A papmarasztásnak a gyülekezetet megosztó következményeire az egyik legismertebb példa az ún. Bélyei-ügy Debrecenből a 18. század utolsó harmadából: Révész Imre: *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*. Debrecen, 1966. 72–89.

³⁸ 1791. évi kánonok. Első szakasz, III. fejezet, 9. kánon, 13. pont. Magyar prot. egyháztörténeti kútfők. 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. Közl.: Z...y. Sárospataki Füzetek, 4. évf. (1860.) 53–97.

³⁹ Erdélyre vonatkozóan lásd: Tánzos Vilmos: *Magyar vallási néprajzi kutatások Erdélyben. (Tudománytörténeti összefoglaló.)* In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve*. 20. Szentendre, 2007. 94. A barsi egyházmegyére vonatkozóan: Sz. Kiss Károly: *Monographiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből az egyh. megye*

csak az 1880-as évekre múlt ki teljesen.⁴⁰ A Balaton-felvidéken is alkalmazták a papmarasztás intézményét még a 19. században.⁴¹ Egy 1842-ben született sajtóközleményben egy rimaszombati professzor az evangélikus egyház kebelében már meghaladt, de feléledni látszó „undok” szokásként foglalt állást ellene.⁴² Egy évre rá a budai zsinat akkor már fél évszázados végzéseinek sorsát áttekintő nagyobb cikkben a szerző határozottan érvelt a háromévenkénti papmarasztás eltörlése mellett – láthatóan eredménytelenül, hiszen visszatérő témája volt a lapnak e probléma.⁴³

A papmarasztás-papválasztás ősi szokásának (a kívánatosnál lassabb) visszaszorulása mindenesetre hozzájárult a magasabb szintű egyházi intézmények további térnyeréséhez.⁴⁴ Elterjedtek az ún. *dislocationalis*, azaz az egyházmegyei helyosztó gyűlések, amelyeken döntöttek a megüresedő helyek betöltéséről, illetve a lelkészétől szabadulni akaró gyülekezetek kéréséről. Sérelem esetén a felek az egyházkerületi konzisztóriumhoz fellebbezhettek.⁴⁵ Az intézményesülés mértékét jelzi ugyanakkor, hogy a helyosztó gyűlések számát több egyházmegye szaporította, esetleg ritkította, s általában is nagyon sokszor kellett *ad hoc* intézkedniük egy-egy előálló összetűzés miatt.

A papválasztáson túl a gyülekezet és a lelkész közötti konfliktus, annak feloldása, a megoldás körüli hatáskörök is súlyos kihívást jelentettek a közösség számára. Három fő oka lehetett annak, ha egy gyülekezet a felsőbb hatóságokkal vitába keveredett a lelkészével kapcsolatban. Részint fizetési problémák feszíthették a lelkész és a gyülekezet közötti viszonyt, részint pedig másfajta – jellemzően a pap viselkedéséből vagy a gyülekezeti eljárások ellenességéből adódó – konfliktusok tették tarthatatlanná a helyzetet. S adódott a viszályoknak egy sajátos válfaja, amely független volt az aktuális pap személyétől. A lelkészek távozását indukáló megfontolások egyik leggyakoribbját ugyanis a generációs szempontok szolgáltatták. Jól érzékelhető a kortársak körében gyakorta megütközést keltő szándék, ahogyan az eklézsiák kifejezetten törekedtek fiatalabb papok meghívására s az idősek mellőzésére.⁴⁶ Különösen igaz ez a generációs viszályok minősített altípusára, amikor a káplánok szolgálati helyhez, majd pedig teljes értékű papi álláshoz való jutásán vesztek össze a felek.

megbizásából. Pápa, 1879. 177–178.; Gyulára vonatkozóan: Kósa László: *A gyulai református egyház története.* Gyula, 1994. 74.

⁴⁰ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. A/1a. 7. 1346. 135–136.; Kiss Jenő: *A szatmári református egyház története.* Kecskemét, 1878. 198–199., 229–230.; Molnár: *Nagyrábé falusi és egyházi önkormányzata a 18–19. században,* 227–228.

⁴¹ S. Laczkovits Emőke: *Református parókiák építése és típusai a Balaton-felvidéken a 19. században.* In: Cseri Miklós – S. Laczkovits Emőke: *A Balaton-felvidék népi építészete.* Szentendre–Veszprém, 1997. 240.

⁴² Papp János: *Papi conferentia Kishontban.* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1. évf. (1842)10. sz. 119.

⁴³ Széki [Béla]: *Igénytelen nézetek a 'budai zsinat' néhány végzeményei körül.* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 2. évf. (1843) 334.

⁴⁴ Igaz, erre is találni kivételt: a debreceni egyházmegyében így is szinte mindig a gyülekezet akarata érvényesült az egyházmegyével szemben, tekintettel arra, hogy erősebb ellenállás esetén zendülés közeli hangulat alakult ki az öntudatos hívek körében. Ráczy István: *Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján.* Debrecen, 2002. 106–107.

⁴⁵ 1791. évi kánonok. Első szakasz, III. fejezet, 9. kánon, 13.5. pont.

⁴⁶ Például: Tiszáninenni Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TREKL.) A. XXIV. 8745., A. XXIV. 8803., A. XXXVI. 14.460–461.; 14.491. Idézet: 14.461., A. XXXVII. 14.903., A. XXXV. 13.424.; 13.457.

A generációs feszültséghez tartozott az idős vagy beteg lelkészekről, tanítókról, illetve árváikról és özvegyeikről való gondoskodás kérdése. A szolgálatképtelen papok megélhetési forrásukat is elveszítették a gyülekezetükből való kikerüléskor. Megoldást a nyugdíjazás intézményesítése jelentette volna, de erre még sokat kellett várni. Ennek mintegy előképül szolgált az ún. *deficienssi cassa*.⁴⁷ A szűkölködők pénztárát nagyjából minden református egyházmegyében a 18. század legvégén állították fel.⁴⁸ Az esetekről való gondoskodás ekkor még csak klasszikus segélyező eszközként, évenként megújítandó eseti támogatások alapjaként működött.⁴⁹ Általában a tehetősebb s a probléma nagyságára kellő rátekintéssel rendelkező papok és világi jótevők gyarapították a kasszát.⁵⁰ Az evangélikusok ezen a területen is előrébb jártak valamivel: a későbbi nyugdíj- és betegkassza szerveződése az 1810–1820-as években eljutott arra a szintre, hogy a támogatói adományok, végrendeleti hagyatékok begyűjtésén túl megkezdődött a lelkészek és a tanítók csatlakoztatása, a segélyező szervezet önsegélyező alapokra helyezése.⁵¹

A fordulat és az előzményei

A gyülekezetek papmarasztással kapcsolatos jogainak visszaszorulásával, az egyházkerületi és egyházmegyei igazgatási szint erősödésével és a végszükségbe sodródó lelkészeket segítő állandó kassza felállításával párhuzamosan zajlott még egy folyamat, ami a fentieknél határozottabban és gyorsabban szolgált a professzióvá válás ügyét: a falusi tanítók körének mind határozottabb elkülönülése a többi szolgálattevőtől. A fentebb már vázolt szokás, miszerint a lelkésznek készülő fiatalok két-három évig rectori szolgálatot teljesítettek valamelyik partikulában, egyre kevesebb helyen volt biztosítható. A 18–19. század fordulójától a 19. század közepéig több hullámban gyülekezetek sora elégelte meg ugyanis a gyakori személycserét, s állandó, felnőtt tanítók alkalmazása mellett döntött. Ezáltal pedig kialakult azoknak a köre, akik a tanítószkodást nem a tanulmányaik egy állomásának, hanem végleges megélhetési forrásnak tekintették. Körvonalazódott a tanítók egy eleinte csökevényes és sérülékeny, de mégiscsak létező, zárt, saját munkapiaca, amelyen belül ugyanazon jelöltek cserélődtek az állandósított tanítókat alkalmazó szolgálati helyek között.

Több ok is magyarázza, hogy a tanítói professzionalizációnak ebben az intenzív előszakaszában ezt a munkapiacot csökevényesnek és sérülékenynek nevezzük. Először is

⁴⁷ *Pauperum cassa* néven korábról is ismerünk az eseteket, támogatásra szorulókat segítő pénzalapot. Ez azonban még nem klasszikus, egyéneket segélyező elven működött, hanem amolyan *vis maior* alapként funkcionált. Ez magyarázhatja, hogy alapvetően egyszeri összeget folyósított, sokszor eklézsiák részére is, s többször kifejezetten dologi költségeket vagy beruházásokat (például székér készíttetését) lehetett belőle finanszírozni. Például: TREKL. B-139. 319–320., B-150. 117–118.

⁴⁸ A barsi egyházmegyében 1798-ban létesült ilyen, s kifejezetten ennek a példáját követte két év múlva hasonló intézkedéssel a tatai református egyházmegye. Pályi Zsófia Kata: *Öreg prédikátorok, özvegy prédikátorné asszonyok és neveletlen árvák a református egyházmegye kebelében*. In: Bárh (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon, 198–199*. A dunántúli evangélikus egyházkerületben is 1791-ig nyúlik vissza a nyugdíj-szerű gondoskodás előtörténete, de csak 1820-tól működött rendszeresen segélyalap. Poszvék Sándor: *A Dunántúli Ág. H. Evang. egyházkerületi Gyámolda (Nyugdíj-, s Gyámúj-Intézet) története*. Sopron, 1897. 1–12.

⁴⁹ Pályi Zsófia: *Az egyházi özvegy-árva tár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve 1838-ból*. Egyháztörténeti Szemle, 14. évf. (2013) 3. sz. 36–37.

⁵⁰ A *deficienssi* kasszáról lásd: Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátenstől*. Sárospatak, 2017. 153–170.

⁵¹ Hörk: *A Sárosi-Zempléni Ev. Esperesség története*, 164–171.

formálisan nem változott a tanító jogállása. Azaz nemcsak a gyülekezeti előjáróknak, de a lelkészeknek is ki volt szolgáltatva. Emiatt generációkon át nem beszélhetünk a hivatásukat a szó klasszikus értelmében öntudatosan és önállóan alakító tanítókról. Erre ráerősített az a tény, miszerint a tanítót először a leggyengébb iskolafenntartó gyülekezetek állandósították, majd az általuk meghonosított szokás szivárgott felfelé, a tehetősebb eklézsiák felé. (A leggyengébb gyülekezetek így megspórolták a tanító két-háromévenkénti költöztetésének költségeit, valamint függetleníteni tudták magukat a kollégium által elvárt, a tanítónak fizetendő jövedelemszinttől.) Így a tanítói hivatás e kezdeti fázisban – helyenként a nyomorgástól alig megkülönböztethető – szolid megélhetést kínált csupán. A sérülékenységet eredményező szempontként nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy e kör tagjai mindenféle (szak)képe- sítés nélkül váltak életük végéig tanítóvá.

Megítélésem szerint ugyanakkor a tanítók állandósítása kapcsán több okból is a profesz- szionalizációt közvetlenül előkészítő, netán annak egy valódi korai szakaszáról beszélhetünk, s nem – kizárólag – az érintettek zsákutcában ragadásáról. Egyfelől lehetnek ezek a tanítók bármily képzetlenek, rosszul fizetettek és jogilag is kiszolgáltatottak, mégiscsak kialakítottak egy olyan zárt közeget, amelyben a mozgás, az előrejutás idővel jobbára meritokratikus ala- pokon nyugodott. Másfelől akármilyen kiszolgáltatottak is voltak formálisan a lelkészeknek, állandó státusuk révén előfordulhatott, hogy egy tanító a faluban megforduló több lelkész- t is kiszolgált. Márpedig ilyenkor a helyi viszonyok könnyen alakulhattak számára kedvezően: a gyülekezeti élet új, önálló aktorává váltak. Végül lehetett egy tanító bármilyen képzetlen is, idővel az iskolában folyó munka minőségéért kizárólag őt tették felelőssé. S a panaszok, ne- tán az elbocsátás elkerülése érdekében sokkal távlatosabban kellett gondolkodnia az iskola és a tanulók jövőjéről, mint annak, akiről köztudomású volt, hogy két-három év után el- hagyja a falut. Ezért a tanító – a maga autodidakta módján – valamiféle szakmai gondolko- dásnak és nyilvánvalóan szűk körű, esetlen, de mégiscsak időről időre fellángoló helyi szak- mai diskurzusnak a középpontjába kerülhetett.

Az állandó tanítói pozíciók szélesebb körben történő elterjedése több oldalról is segítette a klasszikus professzionalizációs tényezők, ösztönzők számba szökkenését. Miután egyre ke- vésbé lehetett arról beszélni, hogy az idős korában is kisgyermekes oktatásával foglalkozó szolgálattelvők csupán „megragadtak” ebben a pozícióban, s egy kettétört tanulmányi pálya áldozatai, a mindvégig csekély jövedelmet húzó, időközben megöregedő tanítók tömeges je- lenléte előtérbe helyezte az elesettekről való gondoskodás szükségességét. A nyugdíjügy el- sősorban nem a lelkészek, hanem a tanítók számára volt életbevágó. Ők voltak azok, akik még egy komolyabb helyen sem tudtak annyi pénzt tartalékolni, hogy elerőtlenedésük esetén saját maguk, haláluk esetén családjuk ne került volna azonnal végszükségbe. Jellemző mó- don a *deficienssi cassa* segélyezettjei körében is nagyjából kétharmad volt a tanítók, illetve hátramaradt rokonaik aránya. Ennek a *cassának* a professzionálisabb formája, az önségé- lyező alapon szerveződő alap az 1840-es évektől terjedt el.⁵²

Szintén különösen jellegzetes, hogy a tanítók életkörülményei és munkájuk milyen erő- sen meghatározta az első széles körben terjesztett és olvasott protestáns lap tematikáját. Az 1842-től 1848-ig megjelenő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (PEIL) a címéhez híven

⁵² A tiszáninneni reformátusok 1842-ben állították fel gróf Teleki József főgondnok és Szemere Berta- lan aktív közreműködésével a Papi, Özvegyi és Árvatárat. Pályi: *Az egyházi özvegy-árva tár meg- alapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben*, 42–44., 49–52. A dunántúli evangélikus- sok szintén ekkor, 1840-ben szervezték meg a nyugdíjintézetüket, amely azonban – Gyámolda né- ven – valójában csak 1860-tól működött stabilan. Poszvek: *A Dunántúli Ág. H. Evang. egyházke- rületi Gyámolda*, 14–71.

legalább felearányban iskolai, pedagógiai s nem utolsósorban a tanítók egzisztenciális kérdéseivel és egyesületi törekvéseivel foglalkozott. A PEIL-ben rendszeresen jelentek meg az egyes vidékek tanítóit tömörítő egyesületi ülésekről beszámoló, mellettük külföldi kitekintések, hazai szerzők pedagógiai okfejtései is hozzájárultak szakmai öntudatuk erősödéséhez.

Az állandósított tanítói helyek száma folyamatosan gyarapodott, ezzel párhuzamosan pedig a peregrinációra – elsősorban anyagi értelemben – előkészítő ún. *academia promoti*ót kínáló, azaz tanítóit két-háromévenként cserélő gyülekezetek lassan elfogytak. Az *academia promotio* rendszeréből való kilépés utolsó nagy hulláma a tiszáninnyi egyházkerületben az 1850-es évek közepére esett. Ekkorra már megkerülhetetlenné vált a tanítóképzés elkülönült megszervezése. A protestánsok a tradicionális iskolahálózatuk védelmében nem siettek a tanítóképzés intézményesítésével. Emiatt számottevő lépéshátrányba kerültek a katolikusokkal szemben.⁵³ Még a leggyorsabban reagáló evangélikusok is csak az első tanítóképzőik alapjainak letételéig jutottak a reformkorban. A reformátusok pedig csupán az 1850-es évek második felében egyeztek bele – a korábban jelzett, általam feltételezett paradigmaváltás biztos jeleként – az akadémiai tanulmányok belső, formális differenciálásába, s ezzel egyúttal a hagyományos összetett kollégiumi nevelés elvének a feladásába.

A szabadságharcot követően az udvar közismert neoabszolutista törekvései először a régi rutinokhoz menekvés reakcióját váltották ki a protestánsokból. A központi szigor szorításában az izolálódás stratégiáját újították fel. Az 1840-es évek egymás felé történő nyitásából visszaléptek. Megszűntek az egyházi unióval kapcsolatos polémiák, nem jelenhetett meg az előzőleg már közösen sikerre vitt PEIL, szükségszerűen léket kapott mindenféle szakmai és egyéb egyházi egyesületi forma és pénzügyi háttérrel igénylő közös ügy. Háttérbe szorult az önálló tanítóképzés kérdése. A folyamatot az érintettek autonómiájának teljes megszüntetését jelentő protestáns pátens tetézte volna be 1859-ben.

A „pátensharc” azonban a protestánsok gyors sikerével ért véget, a neoabszolutizmus diktátumait 1860 tavaszán az uralkodó jórészt felfüggesztette, amit a protestáns felekezetek az 1848 előtti „arany szabadság” visszaszerzésekként értékelték. Ám mégis fontos paradigmaváltás következett be egyháztörténeti – és professzionalizáció-történeti – szempontból: a korábbi esztendő keserű élménye felgyorsította az egyes egyházakon belüli, valamint az evangélikusok és reformátusok közötti érdekegyeztetés folyamatait.⁵⁴

Ez pedig a „protestáns arany szabadság” stratégiáját időszerűtlenné tette. Immár másféle felfogás kezdett előtérbe kerülni. Az újabb súlyos fenyegetettség véget vetett az egyházi és oktatási kérdésekben korábban uralkodó szertelen sokféleségnek, helyébe a koordináció, szövetkezés s nem utolsósorban az állami elvárásokhoz való megfontolt igazodás lépett. 1857-ben újraindult a protestánsok érdekegyeztető tevékenységében kulcsszerepet játszó PEIL, s ugyanattól az évtől jelent meg a szintén emblemikus jelentőségű – tartalmában mélyebb –, Erdélyi János szerkesztette *Sárospataki Füzetek*.⁵⁵

⁵³ Erről részletesen lásd: Ugrai János: *Vértelen ellenreformáció, protestáns arany szabadság vagy hideg verseny? A népoktatás modernizációja Magyarországon és a „vértelen ellenreformáció” viszonya*. In: Csorba (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, 35–54.

⁵⁴ Szathmári Judit: *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*. In: Baráth Béla Levente – Fűrj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulójára alkalmából*. Debrecen, 2010. 31–70.; Kertész Botond: *A protestáns pátens az evangélikus egyházban*. In: Uo. 71–86.

⁵⁵ *A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1857. évi újraindulásáról* adatgazdag doktori disszertáció született: Lendvai Tamás: *A magyarországi protestáns egyházak népiskolai ügyeinek fejlesztése (1857–1867). Az egyházkerületeken belüli oktatásszervezéssel kapcsolatos viták, koncepciók, elközelések az országos protestáns sajtó tükrében*. PhD értekezés, kézirat. Pécs, 2018.; Dienes

Különböző okoknál fogva mindez egészen tisztán először az oktatás terén nyilvánult meg. Az *Entwurf* egyik fő előírása az volt, hogy a gimnáziumok és akadémiák kellő számú felnőtt tanerővel rendelkezzenek. Ehhez a rendez a kezdeti vonakodás után a nyilvánossági jog megszerzésének érdekében igazodtak a protestáns középiskolák. S ezt akkor sem adták fel, amikor az *Entwurf* egyéb pontjai és kiegészítő rendelkezései már nem voltak érvényben. Az 1850-es évek végétől mind több helyen stabilizálódott az elkülönült tanítóképzés. Mindezek révén döntő lökést kapott a korábbi egyházi szolgálattevők által ellátott hivatások, a lelkészi, tanári és tanítói szakmák szétválása. Erre a folyamatra ráerősített a kiegyezés utáni első évben, 1868-ban meghozott népoktatási törvény, amely végérvényesen állami kézbe vonta az oktatás legfelsőbb szintű felügyeletét.

Következtetések és tanulságok professzionalizáció-történeti szempontból

Különleges körülmények között, megkésve stabilizálódtak tehát azok az intézményes keretek, amelyekben a vizsgált meghatározó értelmiségi hivatások elkülönültek egymástól és önálló fejlődési utat kezdtek bejárni. Az ide vezető okok és körülmények kellően sokszínűek voltak ahhoz, hogy felmerüljön a kutatóban: egyáltalán érdemes-e, s ha igen, akkor lehetséges-e a 19. század első két harmadára vonatkozóan a protestáns lelkészek, tanárok, tanítók professzionalizációs folyamatait vizsgálni. Azt hiszem, mindkét kérdésre egyértelmű igen a válasz – még akkor is, ha a bevezetőben jelzett kompromisszumkényszer időnként igencsak súlyosnak tűnik.

A professzió előtörténete (vagy korai szakasza) mindenképpen méltó a vizsgálatra. A történeti irodalom idehaza is meggyőzően bizonyította, hogy a protestáns lelkész és a lelkészi család milyen kiemelkedő szerepet játszott a későbbi szellemi elit kialakulásában. A generációkra, sőt akár századokra visszanyúló közvetlen befolyásgyakorlás önmagában is elegendő érv ahhoz, hogy minél több tipikus és atipikus csoportspecifikus jelenséget azonosítsunk, s igyekezzünk elhelyezni azokat a professzionalizációs értelmezési kontextusban. További nyomos ok, hogy nem nagyon kínálkozik alternatíva: ha a megkésettség miatt előálló fogalmi bizonytalanságokra vagy forrásnehézségekre hivatkozva lemondunk a hivatássá válás gyökereinek a megismeréséről, akkor a (nyugati) sztemderdekhez szorosabban kapcsolható időszak folyamatainak hazai specifikumait sem érthetjük meg megfelelően.

Kérdés, hogy az egyházak, továbbá az egyes egyházakon belül egyházkerületek, sőt egyházmegyék szerint tagolódó s egymástól jelentősen eltérő gyakorlatot kialakító- működtető közegben milyen esély kínálkozik professzionalizációs jellegű vizsgálatokra. Talán a fentiekből kitűnik, hogy országos léptékű vizsgálatra – legalábbis az előtörténet időszakára vonatkozóan – még hosszú ideig nem számíthatunk. Ennél kisebb, de azért kellően nagy térséget átölelő vizsgálati lépték alkalmazására van szükség.⁵⁶ Ez talán egy erre a célra kialakított, definiált perceptuális régiófogalom, a felekezeti színezetű kultúrrégió lehet: olyan felekezeti (tehát esetünkben református vagy evangélikus) színezetű nagyobb közösség, amelynek gyülekezetei és tagjai szellemi értelemben, formális és informális sajátosságaik révén közös halmozott képeztek.⁵⁷ A kultúrrégiók valószínűleg eleinte további belső alegységekre bontandók

Dénes: *A Sárospataki Füzetek története (1857–1905)*. Zempléni Múzea, 7. évf. (2007) 2. sz. 42–47.

⁵⁶ Az ideális lépték problémáját felveti legújabban: Kiss Zsuzsanna: *Az egyedüli tér. Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában*. Compass Társadalomtörténeti tanulmányok 1. Budapest, 2020. 55–56.

⁵⁷ A kérdés meglehetősen messzire vezet, de egy ilyen felekezeti kultúrrégiónak a határai csak ritkán és jellemzően rövid időre estek egybe az adott felekezeti egyházkerület egyházigazgatási határaival. A jelenséget kiválóan érzékelteti Kovács I. Gábor prozopográfiai kötetének a címe, amelyben nem a

(például kultúrkörzet néven) a vélhetően előálló forrásnehézségek kikerülése, illetve a belső törésvonalak érzékeltetésének az érdekében. Idővel pedig talán a lépték növelésére s például két vagy több kultúrrégió szisztematikus összehasonlítására is lehetőség nyílik.

Egy-egy felekezeti kultúrrégió belül az érintett személyek (lelkészek, tanítók, tanárok) életút-adatainak minél teljesebb körű gyűjtésére és rendszerezésére van szükség. A tanulmányi pálya feltérképezése az egyre gyarapodó iskolai anyakönyv- és névsor-közléseknek, továbbá a peregrinációs adattáraknak hála belátható időn belül nagyrészt a kevésbé neves szolgálattelvők esetében is lehetővé válik. Igencsak jelentős az elmaradás a lelkési névsorok, adattárak összeállítása terén, miközben ezt az alapkutatási feladatot elvileg különösebb forrásnehézség nem akadályozza. Hasonló mondható el egy bizonyos szintig a kisebb iskolák tanári jegyzékeiről is. Sokkal nagyobb nehézségekkel szembesül az, aki tanítói névjegyzéket kíván összeállítani. Ugyanakkor a munka nem hagyható el, tekintettel a korabeli tanító-ságnak az egyházi szolgálattelvők szakmai differenciálódásában és öntudatra ébredésében játszott szerepére, ahogy azt fentebb láthattunk. (Valószínűleg a tanítókat érintő alapkutatások igénylik leginkább a lépték szűkítését és a munkának egy-egy szerencsésebb forrásadottságú kultúrkörzetre, például egyházmegyére, partikuláris gimnázium vonzáskörzetére korlátozását.) Ezeknek a feladatoknak az elvégzése esetén a szakmai életút állomása és állomásváltozásai is megismerhetők lennének. Felszentelési jegyzékek, a szegények kasszájának regiszterei, hagyatéki iratok, netán fegyelmi ügyek, a vizitációs bejegyzések és iskolatörténeti jellegű dokumentumok szisztematikus gyűjtése révén, továbbá az alkotó papok és tanárok művein keresztül az életpálya egyes állomásairól szóló tudásunk intenzíven gazdagítható, kiegészíthető. Ezek segítségével aránylag könnyen és gyorsan eljuthatunk a földrajzi mobilitás (mozgás gyakorisága, távolsága, egymáshoz viszonyított irányai, egyházigazgatási határok átlépésének elterjedtsége stb.) tárgykörébe tartozó csoportsjátos következtetések levonásáig.

Jóllehet nem lehetetlen, de sokkal nehezebb a mobilitás társadalmi dimenziójának megragadása. A szolgálati helyek (gyülekezetek, iskolák) hierarchiájának, egymáshoz viszonyított erejének, presztízsének a megállapításához a forrásadottságok térségenként külön-külön kidolgozandó módszereket tesznek szükségessé. Az iskolalátogatás helyi arányai, a gyülekezet népességi adatai, a közös egyházi kasszába gyülekezeti szinten gyűlt adományok nagysága, a szolgálattelvői fizetések közös nevezőre hozása és hasonló, sokféle módszertani buktató – ezek mind-mind csak elméleti lehetőséget kínálnak egészen addig, amíg nem szembesülünk a források adta helyzettel. Mindenesetre a 19. század első felében már jó eséllyel találhatók gyülekezetsoros adatfelvételek, amelyek valamilyen megköttéssel és kombinációval alkalmassá tehetők a földrajzi mobilitási eredmények árnyalására, értelmezésére, rangsorolására.⁵⁸

Tiszáninneri Református Egyházkerületből származó későbbi professzorokat gyűjti össze, hanem a „Sárospatak erőterében” születetteket. Ezzel a szerző mentesíti magát számos nehézségtől (például hogy mit tegyen egy elvileg a tiszáninneri egyházkerületben született, de nem ott felnőtt későbbi professzorral, vagy hogy hová sorolja a köztudottan inkább Sárospatakhoz gravitáló, de pro forma a tiszántúli püspök alá tartozó Tisza-menti, beregi származású, valójában csak Patakon tanuló diákot stb.). Kovács I. Gábor: *Sárospatak erőterében. A tiszáninneri származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944*. III. Budapest, 2016.

⁵⁸ A tiszáninneri reformátusok esetében erre tettem – szintén ennek a professzionalizáció-történeti kutatásnak a keretein belül – két, egyelőre sikeresnek tűnő kísérletet: Ugrai János: *Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század első felében*. Századok, 154. évf. (2020)

Különösen akkor, ha az ezekkel párhuzamosan zajló általános egyház- és oktatástörténeti kutatások sem vesztik szemük elől a társadalomtörténeti fókuszot, s így megteremtik az értelmezési keretrendszert a kollektív biográfiai módszerekkel kinyert adatok számára.

JÁNOS UGRAI

*Protestant Ministers, Primary and Secondary School Teachers –
The Development of the Structural Requirements of Separation in
the First Half of the 19th Century*

Ministers and teachers were both among the first careers to become professionalised. The job of the primary and secondary school teachers was mostly done by clergymen, and the distancing of these professions from the church, and their separation from the purview of ministers as these jobs gained more importance in everyday life, as well as the differentiation of teachers working in higher education and smaller schools are processes worthy of examination. Besides the professionalisation of teachers, the training and labour market circumstances of the clergy, the factors affecting their career paths, and the institutional framework of their work constitute another topic easily available for research, especially when it comes to protestant ministers. While Hungary had relatively large protestant communities and an extensive network of congregations, the professionalisation process of the work of teachers and ministers began under unique circumstances. Therefore, related professionalisation research not only has to expand the examined time period, but also has to employ special methods, and occasionally has to make significant compromises as well. This study recounts the main elements of this atypical process and examines how it could affect research concerning the professionalisation of these careers in Hungary.

1. sz. 53–80.; Ugrai, János: *Hungarian Consequences of the Toleration Missions to Bohemia and Moravia around 1800*. Opera Historica, vol. 22.(2021) No. 1. 71–86.